

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

O'SMIRLIK DAVRIDA O'ZLIKNI ANGLASHNING KOGNITIV ASOSLARI

*Tursunov Lutfulla Sayfullayevich,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pyedagogika universiteti Psixologiya kafedrasida dosenti v.b., psixologiya fanlari nomzodi*

Annotasiya: Mazkur maqolada shaxs ontogenezing murrakab bosqichlaridan biri – o'smirlik davrining kognitiv psixologiyada tahliliga e'tibor qaratilgan. Unda o'smirlik davrining o'ziga xos va ijtimoiy muhitga oid qirralarini izohlashga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: kognitiv, sosial kognitiv, kognitiv rivojlanish, bola shaxsi, sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, fikrda yechimlarni shakllantirish, muammolarni hal qilish, nutq, diqqatning yo'nalishi, tasavvur.

КОГНИТИВНЫЕ ОСНОВЫ САМОПОЗНАНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

*Турсунов Лутфулла Сайфуллаевич,
и.о. доцента кафедры “Психология” Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами*

Аннотация: В данной статье уделяется внимание анализу в когнитивной психологии подросткового периода – одного из основных этапов онтогенеза личности. В ней были предприняты попытки объяснить особенности подросткового периода и ее социальные аспекты.

Ключевые слова: когнитивное, социальное когнитивное, когнитивное развитие, личность ребенка, интуиция, восприятие, память, мышление, решение проблем, речь, направление внимания, представление.

COGNITIVE FOUNDATIONS OF SELF-KNOWLEDGE IN ADOLESCENCE

*Tursunov Lutfulla Sayfullayevich,
a.d. associate Professor of the Department of Psychology of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami*

Abstract: This article focuses on the analysis in cognitive psychology of adolescence - one of the main stages of personality ontogenesis. It attempted to explain the features of adolescence and its social aspects.

Key words: cognitive, social cognitive, cognitive development, child's personality, intuition, perception, memory, thinking, problem solving, speech, direction of attention, presentation.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev tomonlaridan 2023 yilni yurtimizda “Insonga e'tibor va sifatli ta'lim” degan nom bilan tarixga kirishini e'lon qilishlari ta'lim va ta'lim tizimiga aloqador barcha soha vakillarini mas'uliyatiga yana mas'ullik hissini qo'shdi desak, xato bo'lmaydi. Ta'lim tizimini ruhiy ustunini mustahkamlovchi psixologlar o'zlarini amaliy va nazariy tadqiqotlari bilan sifatli ta'limni takomillashuviga hissalarini qo'shishga hamma vaqt tayyorliklarini ta'kidlashimiz lozim.

Har bir faslni o'z o'zni va o'z zavqi bor deganlaridek, inson ontogenezing har

bir bosqichining ham o'ziga xosligi mavjud. Ana shu har bir bosqichni xosligi o'ziga mos ravishda o'tishi aksar hollarda katta yoshdagi jamiyat a'zolariga bog'liq bo'ladi.

XXI asrning birinchi choragi yakunlanishi arafasiga kelib hozirgi o'smirlar o'tmishdoshlariga nisbatan jismoniy, aqliy va siyosiy jihatdan birmuncha ustunlikka ega. Ularda jinsiy yetilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o'sish oldinroq namoyon bo'lmoqda. Shu sababli o'g'il bolalarni (10-15) va qiz bolalarni (11-14) yoshigacha o'smirlik yoshi deb hisoblanadi.

O'zbekiston psixologiya fani darg'alaridan professor E.G'. G'oziyev ta'kidlaganlaridek "Insonning ruhiy dunyosini tubdan qayta qurish, shaxsni shakllantirishni insonparvarlashtirish harakati boshlangan hozirgi kunda o'smirlar taqdiri masalasi ham g'oyat jiddiy tus oldi. O'smirlik davri taqlidchanligi, muqim nuqtai nazarning shakllanmaganligi, hissiyotlilik, mardligi, tantiligi bilan farqlanadi. Shuning uchun tashqi ta'sirlarga beriluvchan o'smir o'g'il-qizlarga alohida e'tibor berish zarur".

Yuqorida berilgan ta'rifdan kelib chiqib bilvosita aytish mumkinki mazkur davrda o'smir o'zning "men"ligini namoyon etishga harakat qilishi bilan birga ijtimoiy muhitda shakllanayotgan mavqeini ham bildirib qo'yishga intiladi. Mazkur ijtimoiy xususiyatlarning muvaffaqiyatli egallashi uchun kognitiv jarayonlar o'z ta'sirini namoyon etishi tabiiy hol hisoblanadi.

"Kognitiv" so'zi lotincha kognoscyere – "bilmoq" fe'ldan kelib chiqqan. Ushbu yondashuv atrofida to'plangan psixologlarning ta'kidlashicha, inson tashqi dunyodagi voqye'likni, ichki omillar yoki hodisalarga ko'r-ko'rona va mexanik ravishda javob beradigan texnik qurilma emas, aksincha, inson ongida ko'proq mavjud: voqelik haqidagi ma'lumotlarni mantiqiy tahlil qilish, taqqoslash, mushohada qilish, qarorlar, har daqiqada duch keladigan muammolarni hal qilishda "men"ligi asosida munosabatda bo'lishi tushuniladi desak xato bo'lmaydi. Demak, kognitiv psixologiya odam farzandini o'zligini anglash asnosida dunyoni anglashi jarayonida ishtirok etadigan barcha psixik jarayonlarni bir butun jamlanmasini (kompleks) amaliy va nazariy tomondan tahlil etadi.

Bola shaxsining kognitiv rivojlanishi – sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, fikrda yechimlarni shakllantirish, muammolarni hal qilish, nutq, diqqat yo'nalishi, tasavvur va mantiq kabi fikrlash jarayonlarining barcha turlarining takomillashuvi qonuniyatlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Aksari bola o'zligini anglashining rivojlanishga bilish jarayonlari asosida yondashadigan psixologlar asosiy e'tiborni tafakkur jarayonlarining takomillashuviga diqqatlarini yo'naltiradilar. Haqiqat ham bolaning tafakkur jarayoni uni ongli faoliyati va aqliy tanqidiy mushohadani fikran ochib beradi.

Shuni unutmaslik lozimki, tafakkurning mustaqilligi o'smir uchun juda katta ahamiyatga ega. Kattalar tomonidan har qanday og'ir shart-sharoitlarda ham turli usullar bilan o'smir tafakkurini mustaqilligini qo'llab-quvvatlashi, uning rivojlanishi uchun imkoniyat yaratishi maqsadga muvofiqdir. Shuni ham esdan chiqarmaslik lozimki, dastlabki davrda o'smirning nuqtai-nazarini, mulohazalaridagi xatolarini, muvaffaqiyatsizliklarini yomonlash, uni izza qilish, izzat-nafsiga tegish, masxaralash mutlaqo mumkin emas. Agar shunday yo'l tutilsa, o'smir aqlining ajoyib sifati barbod bo'lib jamiyat hamda tabiat qonunlariga, holatlariga befarq qaraydigan shaxsga aylanib qolishi tabiiy hol hisoblanadi.

Shu sababli kattalar o'smirning aql-zakovatini to'g'ri rivojlantirish uchun quyidagi ikki imkoniyatni amalda qo'llay olishlari kerak bo'ladi:

1. o'smirlarga to'g'ri ta'riflashni, tahlil qilishni, taqqoslashni, materiallarni mavhumlashtirish va umumlashtirishni o'rgatishi;

2. o'smirlarga o'z fikrini to'g'ri, ravon va aniq ifodalash yo'lini tushuntirib berishi;

3. o'smirlarga xatti-xarakatni to'g'ri yo'naltirish uchun ong oldi faoliyatini to'g'ri yo'naltirishni o'rgatish lozim bo'ladi.

O'smir tomonidan mustaqil ravishda hukm va xulosa chiqarish, mulohaza yuritish kabi aqlning turli shakllaridan foydalanish o'smirlarda aqliy va ongli faoliyat ko'nikma natijada jadal rivojlanish o'z-o'zidan amalga oshadi. Umumiy psixologiya va ontogenez psixologiyasi yondashuvidan tashqari sosial-psixologik yondashuv ham mavjud bo'lib, mazkur yondashuvning asoschilari ingliz psixologlaridan J. Bruner va V. Rivers hisoblanishadi.

Kognitiv psixologiyaning ijtimoiy qoidalariga asoslangan va ma'lum bir o'quv guruhidagi o'quvchilarga xos bo'lgan turli xil kognitiv uslublarni va ular qo'llaydigan o'quv strategiyalarini hisobga olgan holda ong tamoyiliga asoslangan o'quv jarayoni guruhiyligini ta'minlaydigan ta'limga yondashuvga ko'ra, o'quvchi nafaqat o'qituvchining o'quv faoliyatining ob'yekti, balki, avvalo, o'quv jarayonidagi guruhning faol ishtirokchisidir. Kognitiv psixologiyaning sosial asoslari quyidagi qoidalariga asoslanadi:

1. o'smirlar tafakkurning takomillashuvida tilni o'zlashtirish jarayoni guruhiy faoliyatsiz amalga oshmaydi. O'quvchilar o'rganilayotgan hodisalarning mohiyatini o'rganishining faol ongli jarayoniga guruhiy mulohaza jalb qilinishi kerak;

2. o'quvchilar (o'smir) o'quv jarayonining faol ishtirokchisi bo'lishi kerak, ularning individual va guruhiy qiziqishlari hamda xususiyatlarini hisobga olish kerak;

3. o'quv jarayoni nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy va guruhiy jihatdan ham shartlanganligini hisobga olish shart.

4. o'quvchilar va o'qituvchilar o'quv davrida o'zaro bilim va bir-birini tushunish, hamkorlik qilish jarayonida guruxiy ishtirok etishlari kerak.

Cosial kognitiv psixologiya nazariyasi tarafdorlarining fikricha, bolaning rivojlanishida asosiy rolni ijtimoiy muhit o'ynaydi, bola esa ijtimoiy muhitdagi berilgan vazifasini muvaffaqiyatli bajarsa bo'ldi. Mazkur yo'nalish vakillari ilgari surgan nazariya asosida jamoaviy va guruhiy faoliyatda bola atrofidagilarni faoliyatiga taqlid qilib, o'z faoliyatidagi kamchiliklarni ham bartaraf etib boradi.

Biz yuqorida qayd etgan kognitiv psixologiyaning ko'zga ko'ringan ikki nazariya vakillari o'smirlik davrida o'zlikni anglashni o'z yo'nalishlari asosida izohlashga harakat qiladilar. Shuni alohida ta'kidlashimiz lozimki, kognitiv psixologiya tarixida o'smirlik davri takomillashuvi xususiyatlariga qanday yondashuvlar bo'lishidan qat'iy nazar yangi nazariyalarni yuzaga kelishiga ma'lum darajada turtki vazifasini bajardilar desak, xato bo'lmaydi.

O'smirlar fikr yuritish faoliyatining xususiyatlaridan: yaqqol-obrazli, ko'rsatmali tafakkur tarkibining muhim dominantlik rolini kiritish mumkin. Ularda mavhum tafakkur o'sishi bilan yaqqol-obrazli tafakkurning tarkibiy qismi mutlaqo yo'qolib ketmaydi, balki saqlanib qoladi va rivojlanadi hamda tafakkurning umumiy strukturasi muhim rol o'ynaydi.

Shuni alohida ta'kidlashimiz lozimki, o'smirlik davrining eng muhim xususiyatlaridan yana biri mustaqil fikrlash, aqlning tanqidiyligi tez rivojlanishidir. By esa kichik maktab yoshidagi o'quvchidan farqli o'laroq, o'smirning aqliy faoliyatida yangi davr boshlanganini bildiradi.

Ta'limning bevosita ta'siri bilan o'smirda o'zini anglash jarayoni rivojlana boshlaydi. U o'zining fikriga, mustaqil qarashiga, biror masala yuzasidan o'z mulohazasiga ega bo'lishi uchun harakat qiladi. Shuning uchun o'qituvchi yoki otananing aytganlariga, kitob va darsliklarga tanqidiy nuqtai nazardan qaraydi. Aksari hollarda ustozining mulohazasidan, darslikdan xato va kamchiliklarni topishga intilib, o'z fikrida turib, ayrim nazariyalarga qat'iy e'tiroz bildirishga, tortishishga va bahslashishga moyilligi yuqori bo'ladi.

Professor E.G. G'oziyev urg'u berib o'tganlaridek "O'smirlik yoshida bolalikdan kattalik holatiga ko'chish jarayoni sodir bo'ladi. O'smirda psixik jarayonlar keskin o'zgarishi bilan aqliy faoliyatida ham burilishlar seziladi. Shuning uchun shaxslararo munosabatda o'quvchi bilan o'qituvchining muloqotida, kattalar

bilan o‘smirlarning muomalasida qat’iy o‘zgarishlar vujudga keladi. Bu o‘zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar tug‘iladi. Bular avvalo ta’lim jarayonida ro‘y beradi: yangi axborot, ma’lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va usullari o‘smirni qoniqtirmay qo‘yadi”. Mazkur fikrdan ham aniq ko‘rish mumkinki, o‘smir fikrini tinglash va uni e’tibordan chetda qoldirmaslik zamonaviy pedagogning eng to‘g‘ri metodologiyasi hisoblanadi.

O‘smirlik davrining o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri o‘z “men”ligini boshqalar tomonidan tan olishlarini istashlari hisoblanadi. Shu sababli ham o‘smirni fikridan qaytarish murakkab kechadi. Diqqatga sazovor tomoni “mening fikrim”, “fikrimni o‘zgartirmayman” degan tasdiqlarni tez–tez ishlatish orqali o‘zlarini kattalar bilan teng xuquqliklarini eslatib turishga harakat qiladilar.

O‘smirlarning “men” likni namoyish etish bilan bir qatorda o‘zlarini ijtimoiy muhitdagi mavqelariga urg‘u berishlarini ham kuzatishimiz mumkin.

Shuning uchun o‘smirlar bilan faoliyat olib borayotgan pedagog zamonaviy metodologiyalar bilan qurollangan bo‘lishi lozim bo‘ladi. Pedagog har bir darsiga puxta tayyorgarlik ko‘rishi bilan bir qatorda ko‘rgazmalilikka alohida e’tibor qaratishi lozim bo‘ladi. Biz yuqorida takidlaganimizdek, bu davr vakillarida obrazlarni bo‘rttirib idrok etish yuqori bo‘lishi bilan bir qatorda tafakkurni kreativligi ortgan davri hisoblanadi.

Davlatimiz yetakchisi Shavkat Miromonovich ta’kidlaganlaridek, “Ta’lim sifati bizning ertangi kunimizni belgilab beradi”. Ta’lim sifatini mukammallashtirish uchun yoshlarni ruhiy holatlari haqidagi bilimlar bilan pedagoglarni qurollantirib borish biz psixologlarning oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G‘oziyev E. G‘. Ontogenez psixologiyasi. – T.: “Noshir”, 2010.
2. G‘oziyev E. G‘. Psixologiya metodologiyasi – T.: “Noshir”, 2013.